

Структура та призначення «Неолексикона Олеся Гончара»

У системі активної розбудови теоретичних засад сучасної української лексикографії та практичного наповнення її джерельної бази новими лексичними одиницями й ілюстративним матеріалом «Неолексикон Олеся Гончара», укладений за матеріалами «Щоденників» письменника, посідає вагомі позиції.

Тритомне видання «Щоденників» О.Т. Гончара, яке хронологічно охоплює період 1943–1995 рр., наповнює сучасний український лексикон тисячами нових слів, значень та словосполучень, серед яких вагому частку складають індивідуально-авторські новотвори (*Будівничий Всесвіту, народ-красолоб, людина-орел, людина-легенда, океанно-чистий, ясномовний, березнево, великодньо, респектабельно*) [2]. У щоденникових записах Олеся Гончара багато запозичень, якими письменник користувався ще в далекі 50–60-і роки ХХ ст., а до словників деякі з них потрапляють лише зараз (*автобан, авіакомпанія, агрокультура, велорикша, джип, фольксваген, кадилак, еспресо, електроорган, скансен, рок-н-рол, уїк-енд, хепі-енд, о'кей*).

Глибокi узагальнення письменника про шляхи розвитку України у світовому полікультурному просторі знаходять відтворення у системі образно-виражальних засобів та нових стійких сполученнях слів (термінологічного та фразеологічного характеру). «Щоденники» письменника наповнені влучними висловами, метафорами, епітетами, афоризмами (*високість українського слова; розумовий процес; мовний плацдарм; щаблі приниження; національне самоїдство; дамоклів ядерний меч; українці – нація поетів; суверенітет – ось наша найвища поезія*), а також неперевершеними Гончаровими перифразами: *наш український Сократ* (Г. Сковорода); *найспівучіша пісня нашої літератури* (П. Тичина); *рідкісної краси голос* (Д. Гнатюк), *істинно українське середовище* (Тернопіль); *талант, що од Бога* (Н. Матвієнко).

Багатство мовних та концептуальних надбань письменника заслугоує повномасштабного лексикографічного відтворення. Тому особливо **актуальним** є створення універсального тлумачного словника новотворів, у якому у відповідних рубриках постають особливості ідіостилу письменника, динаміка мовного й суспільного розвитку, традиції та інновації національного світосприймання, концептуалізації та категоризації дійсності.

Метою нашого дослідження є систематизування зібраного в електронній картотечі лексичного й ілюстративного матеріалу для наповнення тематичних рубрик створюваного словника. Virізняльними для ідіостилу письменника постають рубрики: 1) нові найменування людини-діяча; 2) нові найменування чиновників; 3) нові найменування засад української духовності; 4) нові образні вислови письменника; 5) нові порівняльні звороти; 6) система оцінної лексики письменника; 7) стійкі сполучення слів термінологічного характеру; 8) нові фразеологічні одиниці; 9) епітети; 10) перифрази; 11) афоризми та ін. Передбачаємо, що окремою рубрикою постануть деякі історизми, зокрема слова, які були актуальними в роки Другої світової війни та епоху радянського тоталітаризму (*політінспектор, гебітскомісар, обшукувач-комсомолец*). Таким чином, тлумачний словник міститиме не тільки авторські новотвори, а й ту лексику, яка не охоплена сучасними словниками, але важлива для моделювання авторської й загальноукраїнської концептуалізації дійсності [3; 6–8].

При укладанні тлумачного словника новотворів Олеся Гончара використовуємо систему базових дефініцій та функціонально-стилістичних ремарок, які застосовані українськими лексикографами в одинадцятитомному «Словникові української мови» (1970–1980) та новому Додатковому томі до цього словника (2017) [4–5]. У межах тематичних блоків реєстрові одиниці подаємо за алфавітом, ілюстрації наводимо за хронологією. Для з'ясування новизни слова чи словосполучення використовуємо реєстри «Словника української мови» в 11-ти томах (1970–1980) та зведеного словника «Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.: словник-індекс» (2017) [9]. До реєстру неолексикону Олеся Гончара вводимо також ті лексичні одиниці, тлумачення яких ідеологічно застаріли в 11-томному СУМі, та ті, які не проілюстровані у новому

Додатковому томі до 11-томного «Словника української мови» (2017). Скорочення *ГЩ* використовуємо для позначення джерела дослідження – «Щоденників» Олесь Гончара [2].

Застосування принципу хронологічного упорядкування цитат у словнику Олесь Гончара важливе для відтворення креативності письменника та його глобального світосприймання, а також для формування основ системного дослідження динаміки авторського й загальномовного словотворення. Створюваний неолексикон засвідчує, зокрема, що від початку творчої діяльності Олесь Гончар активно використовує вищий і найвищий способи порівняння прикметників та прислівників, що говорить про глибину концептуальних і мовно-виражальних засад його світосприймання. У щоденникових записах 1943 року зафіксовано прикметник *найвищий* і прислівник *жалкіше* (*Наші дівчата заслуговують найвищої похвали від майбутніх істориків цієї війни* (ГЩ, 1943, I, 15). 1946 роком датовано слова *виразніше*, *гіркіше*, 1954–1956 – *дурніший*, *босіший*, *веселіший*, *найганебніший* і т. д.

Лише деякі прикметники й прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння, засвідчені у «Щоденниках» О.Т. Гончара, представлені в найновіших словниках, отже, можемо вважати їх авторськими новотворами (*найшляхетніший*, *найконсервативніший*, *найповнокровніший*, *найліхтіший*, *найобдертіший*, *наймерзенніший*, *найуніверсальніший*, *найінтелектуальніший*, *найзолотіший*, *наймальовничіший*, *найзапекліший*, *найвразливіший*, *найчемніший*, *найнестерпніше*). До реєстру 11-томного Словника української мови було введено лише кілька слів цієї категорії. Більшість з них проілюстровано цитатами з творів Олесь Гончара [6]. Нині за матеріалами створюваного словника матимемо змогу з'ясувати потужність цього типу деривації та його вагомість для дослідження закономірностей нового українського мовомислення. Лише вільна й творча людина з широким світосприйманням й глобальним мовомисленням може глибоко аналізувати особливості багатовимірної структури Всесвіту та наповнювати скарбницю рідної мови численними новотворами: *Людина перебуває в «золотій середині», між найбільшим і найменшим (мікросвіти і атоми). А також за віком: між одnodенкою-комахою і черепахою, що живе 300 літ. Чи по висотно-глибинній шкалі: кондор в Андах живе на шеститисячній відмітці, риби заселяють глибини до 7 тисяч метрів...* (ГЩ, 1975, II, 240).

Різномасштабне систематизування лексичного та цитатного матеріалу «Щоденників» Олесь Гончара сприяє з'ясуванню особливих рис творчої індивідуальності, зокрема виявляє улюблені слова і вислови. Так, у першому томі «Щоденників» Олесь Гончар часто вживає форму *найніжніший*, а розбудова автором словотвірного гніздо з коренем *ніж-* універсальне поетичне та високогуманне авторське світосприймання: *Трави цвітуть – гармонія найніжніших барв, васильки синіють, степовий горошок яскравіє, мов рубіни гранчасті, блідо-рожева степова рожка, сисаріки, деревій...* (ГЩ, 1953, I, 156); *Найніжніші акварелі виставила на огляд людям сама природа* (ГЩ, 1961, I, 274); *Найніжніша, світла зелень берези – образ весни...* (ГЩ, 1967, I, 421); *В парку. Молода мати колише дитину на руках, обличчя сяє ласкавістю, голос повен ніжності найніжнішої* (ГЩ, 1967, I, 421); *Гори сивих гранітів, гори кольору Колізею і стародавніх руїн... А небо над похмурістю цих гір – італійське, ніжно-блакитне...* (ГЩ, 1967, I, 415); *На тлі темної важкої зелені сосен – раптом рожевий цвіт персика! Ніжний-преніжний... Як наша Леся* (ГЩ, 1973, II, 144).

Систематизування словотворчих надбань письменника виявляє активне використання ним уже на початку першого тому «Щоденників» словотворчих елементів *не-* та *анти-* (*нелютий, нешумливий, несонячний, антиалкогольний*), а також у наступних томах (*нелюдина, неукраїнський, нетабірний, несправжньо, антипоетичний, антиукраїнський, антижиття, антиприродність, антиреволюція*), що характеризує письменника як людину нового мислення, чия творчість спрямована на розбудову демократичних засад суспільства та посилення гуманістичних позицій людства. Вагомість давніх словотворчих елементів *не-* та *анти-* у розбудові сучасного мовомислення підкреслюють автори ідеографічного словника [1].

1943 роком датовано також вживання письменником слів з основою *напів-* (*напівмарячи, напівгадуючи*). У наступні роки групу таких слів поповнюють *напівсила, напівусмішка, напівсутинь* та ін. Активне використання словотворчого елемента *все-* є вирізняльною особливістю ідоситю Олесь Гончара, яка підкреслює всеосяжність розуму письменника та його глибокий гуманізм (*Сила Всевишня, всепоглинаюча любов, вселюдскість, всевисокий, всеохопний, всепланетний*).

Осново- та словоскладання є провідними способами авторського словотворення. На особливу увагу заслугове категорія складних назв кольорів та їхніх відтінків: *небесно-блакитний, оливково-сріблястий, світло-золотистий, попелясто-бурий, червонясто-жовтий, густо-червоний, чавунно-чорний, океанно-сивий*. Такі кольороназви вартують введення до загальнономовних словників, в тому числі й тлумачних, адже вони відтворюють невичерпні можливості національного світосприймання й увиразнюють специфіку української культури.

За матеріалами «Щоденників» Олеся Гончара вибудовується об'ємна група відтопонімичних прикметників (*батумський, бахчисарайський, бериславський, бомбейський, броварський, дарницький, далматинський, євпаторійський, ірпінський, каліфорнійський, ломівський, лохвицький, козельщанський, коктебельський, кончівський, сухівський, тернопільський* та ін.), яка увиразнює країнознавчу палітру письменника і має бути обов'язковою частиною загальнономовних словників. Заслугове уваги прислівникова система Олеся Гончара: *по-чичиковськи, по-орлиному, по-папужиному, мелодраматично, неврастинічно, влазливо* та ін.

Систематизований матеріал виявляє вагомий внесок Олеся Гончара в розбудову оцінних засобів мови (позитивно й негативно забарвленої лексики). Рубрика «Оцінні назви людей» (*діяч-кар'єрист, доповідач-опоганювач, партінквізитор, україножер, невіглас-чиновник, тиран вусатий, вороги-наклепники, доморощені герострати, літрекетири, компартійні поганці, кати-людомори, упирі 37-го року, биті спекулянти, сталінські гауляйтери, опоганювачі святинь, сміливці-демократи*), а також система складних прикметників та прислівників, що відтворюють особливості людського сприймання дійсності (*радісно-містичний, болісно-напружений, іронічно-застережливий, вкрадливо-інтимний, тривожно-погрозливий, здивовано-весело, легко-недбало*), посідають вагоме місце у словнику новотворів письменника.

Окрему категорію слів складають найменування історичних епох та періодів радянського тоталітаризму (*антична епоха, татарщина, азіатчина, валуєвщина, сталінщина, єжовщина, брежнєвщина, епоха тоталітаризму, епоха воєвничого атеїзму, атомна ера* та ін.). Систематизування такої лексики увиразнює глибокі історичні знання письменника й засвідчує його розуміння складних суспільних явищ: *У нас така*

жорстока історія! Може, навіть, жорстокіша, ніж будь-де... Велика Руїна, татарщина, кріпаччина... А там сталініщина, єжовщина... Очевидно, це формує відповідні характери, а це найгірше. Спустошення відкриває шлях бездуховності (ГЩ, 1980, II, 404). Часто вживаними у «Щоденниках» письменника постають сполучення слів з домінантою «розгул» (розгул цинізму, розгул сучасної валуєвщини, розгул аморальності, розгул насильства). Під домінантою «голодомор» постають численні роздуми письменника про спланований радянською владою геноцид: 33-й рік, цей нечуваний голод, він підірвав здоров'я нації (ГЩ, 1963, I, 318); Ніколи не зникне з народної пам'яті трагедія голодомору, цей нечуваний за масштабами злочин, вчинений тоталітарним режимом проти українського народу (ГЩ, 1993, III, 487); Найбільше знищено було Україну не в громадянську війну, не збройно, не бандами муравйових та комісарам Троцького, – незрівнянно глибшого удару завдано було по українству в роки «великого перелому» та голодоморів, коли тотальному руйнуванню було піддано все наше село, цей живильний ґрунт нації, коли ліквідації (суцільної) зазнали церква, мережа «Просвіт», українська наука й культура, коли в крові нечуваного терору захлинулось наше Розстріляне Відродження... (ГЩ, 1994, III, 518).

Найповніше у неолексиконі Олеся Гончара представлена лексика на позначення духовних цінностей українського народу та універсальних гуманістичних істин (*духовна культура, духовне добро, духовне життя, духовне ядро нації, духовний потенціал, духовна вершинність літератури, духовна унікальність людини*). 1968 роком датоване унікальне визначення Олеся Гончара ідеалу духовної краси: *Ісус Христос, цей тесляр із Назарета, молодий мислитель, зостається ось уже 2000 літ ідеалом духовної краси. І що знала історія могутніше за його наскрізь гуманне вчення* (ГЩ, 1968, II, 9). 1983 роком датовано духовну настанову Олеся Гончара для сучасного й прийдешніх поколінь: *Є речі, які не дають народові руйнуватись. І на першому місці тут духовна спадщина, культура нації, згуртованість, віра, мова, яка єднає і живить, – надто ж серед молоді, – углиблює благородне почуття людської і національної гідності* (ГЩ, 1983, II, 563).

Виділяємо стійкі сполучення слів, які письменник часто вживає на позначення найвищих духовних цінностей, констант української культури, серед яких:

а) назви музеїв письменників (*Тарасів день. Приїхало багато гостей з республік і кілька українців зарубіжних. Показували їм Музей Шевченків, зворушливо було, коли студенти з Латвії, Молдавії, Азербайджану читали переклади з «Кобзаря» на рідних мовах* (ГЩ, 1982, II, 504); *А сьогодні якраз пишу Ігорю Золотуському з приводу розтіяної тяганини довкола гоголівського музею-заповідника, цієї, омріяної багатьма, гоголівської Ясної Поляни на Полтавщині...* (ГЩ, 1980, II, 436); *У Чорнухах відвідали Музей Сквороди* (ГЩ, 1980, II, 413);

б) назви місць, пов'язаних з життям та творчістю письменників (*Сильне враження лишилось від поїздки по Шевченківських місцях. Вражає глибину любові народу до свого поета. Знаходить для себе ця любов найрізноманітніші, найнесподіваніші вияви: то вона у вишивці на рушнику, то в якомусь переказі, то в прометеній, обсадженій квітами стежині до матеріної могили...* (ГЩ, 1982, II, 524); *Їдемо на Диканьку й Шишаки – по гоголівських місцях* (ГЩ, 1981, 481); *Здається, поїду у Венецію на Гоголівський конгрес* (ГЩ, 1976, II, 256);

в) урочистих заходів з нагоди вшанування пам'яті представників духовного ядра нації (*У президії довелось сидіти з П. Ю. Шелестом, була цікава розмова: про .. Шевченківське свято поезії (на зразок Пушкінського): щоб зробити його 22.05 як свято народне, з приїздом люду з областей, з пароплавами з Києва, з запрошенням поетів із братніх республік, щоб «на всіх язиках» лунало слово поезії на Канівській горі в цей день* (ГЩ, 1971, II, 94); *Тарасів день. Вийшла ухвала, згідно з якою, здається, знов має відродитись традиційне Шевченківське свято, що було якось непомітно зникло* (ГЩ, 1981, II, 455); *Вчора відбувся Франківський вечір в театрі ім. Франка (125-річчя від дня народження). Бурхливо вітала публіка молодого білоруса-поета (виступав рідною мовою), Отара Баканідзе – читав переклад з Франка грузинською і завершив слово по-українськи – овація... Концерт почався «Вічним революціонером». Всі встали, стояли до кінця* (ГЩ, 1981, II, 485) та под.

Словосполучення *Тарасів день, Шевченків день, Шевченківське свято* Олесь Гончар вживає як синоніми. Поряд з ними часто вживаними є *Шевченківська премія, Товариство імені Т.Г. Шевченка* та под. Словосполучення, що відтворюють найвищі духовні цінності українського народу, мають стати надбанням загальномовних словників.

Отже, «Неолексикон Олесь Гончара» посідає вагоме місце в системному лексикографічному опрацюванні творчої спадщини видатного письменника-гуманіста. Це новий тип словника, який охоплює ту частину мовотворчих надбань письменника, які представлені у тритомному виданні «Щоденників», і вкрай необхідні для системного дослідження закономірностей розвитку мови і суспільства та наповнення реєстру академічних тлумачних словників новою лексикою. Тематичне систематизування лексики увиразнює провідні ідеї мовотворчості письменника, нове глобальне мислення українців та утворює константи української культури.

Література

1. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська та ін.; відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ», 2013. 416 с.
2. Гончар Олесь. Щоденники: у 3-х т. / упор. В. Д. Гончар. Київ: Веселка, 2002–2004. Т.1–3.
3. Гриценко П. Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко. Українська слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України; відп. ред. І.С. Гнатюк. Київ: КММ, 2012. 488 с.
4. Словник української мови в 11-и томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
5. Словник української мови в 11-и томах: Додатковий том: у 2-х кн. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.
6. Сніжко Н. В. Неолексикон Олесь Гончара: лексикологічний та лексикографічний виміри. Українська мова. 2017. № 2. С. 98–109.
7. Сніжко Н. В. Олесь Гончар: концептосфера «Україна і світ». Національна ідентичність в мові і культурі: зб наук. праць / за заг. ред. А.Г. Гудманяна, О.Г. Шостак. Київ: Талком, 2018. С. 174–181.

8. Сніжко Н. В. Нова джерельна база української лексикографії в системі інтегральних лінгвістичних досліджень. Людина. Комп'ютер. Комунікація: зб. наук. праць / за ред. О.П. Левченко. Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2017. С. 47–52.

9. Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.: словник індекс: у 3-х т. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

Natalia SNIZHKO

The structure and key function of the interpretive «Oles Honchar's Neo-Lexicon»

The article is devoted to the problems of systematic lexicographic processing of the many thousands of lexical items of the outstanding Ukrainian writer-humanist, public figure academician O.T. Honchar. In the interpreted neo-lexicon the vocabulary of the three-volume edition of «Diaries» by Oles Honchar is presented, among which we distinguish thematic blocks: new names of persons; a new Ukrainian worldview; the peaks of Ukrainian spirituality; new figurative expressions; new comparative directions; new terminological combinations of words; phraseological units; epithets; periphrasis and others. We pay attention to the expressive word-formation and axiological peculiarities of the idiostyle Oles Honchar's, among which there is a strong development of the basic formulation of words, the creation of new adjectives and adverbs of the highest and the highest degrees of comparison, the formation of a new system of evaluative means of language and the establishment of the category of spiritual values of the Ukrainian people.

The dictionary is intended for macro-scientific studies of the development of language and society, the modeling of author's and general-world paintings of the world, the study of the writer idiolect and the discernment of the great contribution of Oles Honchar to the development of the global worldview and the establishment of the Ukrainian language in the multicultural world space.

Key words: Oles Honchar, neolexicon, explanatory lexicography, author's lexicography, spiritual values, language picture of the world, conceptual picture of the world, author's picture of the world.